

УДОСТОВЕРИТЕЛЕН ПЕРФЕКТ ИЛИ УМОЗАКЛЮЧИТЕЛЕН АОРИСТ – ОТ ТЕОРЕТИЧНИТЕ ОСНОВИ КЪМ ПРЕПОДАВАНЕТО НА ЧУЖДЕНЦИ¹

Доц. д-р Красимира Алексова
СУ “Св. Климент Охридски”

Настоящият доклад не повдига абсолютно непозната проблематика в българистичната лингвистика. Той подновява един от основните дискуссионни въпроси, свързани с перфекта и възникналата от него в исторически план модална глаголна категория, която тук наричаме “модус на изказването на действието”, следвайки теоретичния модела на Г. Герджиков (Герджиков 1984). В последните години в международната лингвистика като название на тази категория се утвърждава терминът “евиденциалност” (Айхенвалд 2001; Йохансон, Утас 2000; Чейф, Никълс 1986), а във френскоезичната литература се предпочита терминът “медиативност” (Медиативното изказване 1996; Лазар 1999, 2000), който съответства на българския “опосредстваност”, “опосредствани модуси”. Макар че темата за отношението между удостоверителния (индикативния) перфект и умозаключителния (конклузивния) аорист е дискутирана нееднократно (Герджиков 1984:230-236, Иванчев 1988:126; Куцаров 1994:86-87, 143-146; Ницолова 2002:§7.1.-7.8. и др.), тя не е била в последно време пряко отнасяна към проблемите на чуждоезиковото обучение. Затова в тази работа ще тръгнем от теоретичните концепции, като след това ще акцентираме върху някои аспекти на преподаването на удостоверителния перфект и умозаключителния аорист (а в по-общ план на категорията “модус на изказване на действието”, още евиденциалност).

Първоначално ще се спрем на проблема за съвпадението на формите на удостоверителния перфект и умозаключителния аорист. Това е необходима стъпка преди разглеждане на картината на тяхното представяне в някои от учебниците по български език за чужденци от подготвителен курс.

Удостоверителен модус (3 л., ед.ч., м.р.)	Умозаключителен модус (3 л., ед.ч., м.р.)
Сегашно време – учи Имперфект - учеше	учел е
Аорист - учи	учил е
Перфект – учил е Плусквамперфект – беше учил	бил е учил
Бъдеще време – ще учи Бъдеще в миналото – щеше да учи	щял е да учи
Бъдеще предварително – ще е учил Бъдеще предварително в миналото – щеше да е учил	щял е да е учил

Таблица 1: Темпорални парадигми на удостоверителния и умозаключителния модус

¹ Докладът е публикуван в *Публикации от Юбилейната научнопрактическа сесия “40 години ИЧС”*, издание на CD-ROM Disk, София, 2003, с. 60-66.

На таблица №1 са онагледени темпоралните парадигми на удостоверителния и умозаключителния модус². Съвпадението между удостоверителния перфект и умозаключителния аорист представлява явление, различаващо се според нас от омонимията. В исторически план става въпрос за транспозиция на перфекта в полето на аориста при наративна употреба – разказ, в който се предава опосредствана информация (на базата на собствено заключение, обобщение, твърдение или на базата на чужда информация)³. Именно тази употреба е първият етап в установяването на категорията, наречена “модус на изказване на действието”. От съвременна гледна точка удостоверителният перфект и умозаключителният аорист са членове на две парадигми, те са бипартиципални форми (терминът е на Г. Герджиков). Съвпадението им, бипартиципалността в този случай не е резултат от действието на принципа на компенсацията, и по-конкретно на парадигматическата неутрализация, обусловила съвпадението на директните и индиректните времена в опосредстваните модуси (умозаключителния, преизказния и недоверчивия), а е последица от начина на възникване на категорията “модус на изказване на действието”. Разсъжденията за съвпадението, от една страна, на директните и индиректните времена и, от друга, за съвпадението на удостоверителния перфект и умозаключителния аорист посочват две различни причини за възникването на бипартиципални форми, заемащи места в две различни парадигми.⁴

² От таблицата става ясно, че застъпваме мнението за съществуването на умозаключителни форми не само в плана на миналото, но и в плана на неминалото, където умозаключителният модус притежава емоционално-експресивни употреби, наречани адмиративни (вж. по този въпрос Герджиков 1984, Алексова 2003). Таблицата посочва и съвпадението в умозаключителния модус между формите на директните времена (ориентирани към акта на комуникацията) и съответстващите им индиректни времена (ориентирани към миналия момент) като резултат от парадигматична неутрализация на признака “индиректност”, с който са маркирани индиректните времена. Съпадащите форми не са омоними, а двустранно обусловени форми, те са членове на две парадигми: напр. умозаключителната форма *четял е* (можем да въведем индекс - *четял е*₁) е част от парадигмата на сегашно време (в различните наклонения, залози и модуси на изказването и т.н.), а *четял е*₂ е част от парадигмата на имперфекта. Интересът ни към съвпадението на формите е необходим за настоящата работа, тъй като изяснява проблема за различието между омонимите и двустранната обусловеност на бипартиципалните (терминът е на Г. Герджиков – Герджиков 1984:228-229).

³ В тази работа възприемаме виждането на Г. Герджиков за произхода на категорията (Герджиков 1984), а не на Св. Иванчев (Иванчев 1973/1978:88-90) за разволя на перфекта и отношението на този разволя към преизказните форми.

⁴ Ако разгледаме в цялост категорията “модус на изказването на действието”, ще открием и друга причина за бипартиципалността. Съвпадението на формите за 1 и 2 л. на умозаключителния и преизказния модус е резултат от друг вид конкретна реализация на принципа на компенсацията, формулирана от Г. Герджиков като “съкратителна реорганизация” на доминираната категория (Герджиков 1984:207-227). Налага се следното обобщение: причините за наличието на бипартиципални форми в рамките на категорията “модус на изказване на действието” (евиденциалност) е резултат от действието на два типа фактори: 1) исторически фактори, свързани с начина на възникване на категорията (обулавящи съвпадението на удостоверителния перфект, напр. *учил е*, и умозаключителния аорист, напр. *учил е*, а оттам и на преизказния перфект и плюсквамперфект, напр. *учил бил*, и недоверчивия аорист, напр. *учил бил*), и 2) действието на принципа на компенсацията, реализиращ се конкретно или чрез парадигматична неутрализация (създаваща двустранно обусловени варианти, заемащи места в парадигмите на две времена), или чрез съкратителна реорганизация (създаваща бипартиципални форми в 1 и 2 л., включващи се в парадигмата и на умозаключителния, и на преизказния модус).

Въпреки множеството спорни въпроси, свързани с категорията “модус на изказването” (евиденциалност), в немалко съвременни изследвания съпадението между удостоверителния перфект и умозаключителния аорист се посочва като безспорен факт (Герджиков 1984: 230-236, Куцаров 1994:86-87, 143-146; Ницолова 2002:§7.1.- §7.8.). Г. Герджиков формулира едно практическо правило за разграничаването им: “ако в ситуация, в която е употребена форма от типа *чел е*, може при известна промяна на темпоралния план да се употреби форма от типа *четял е*, *чел е бил* и под., касае се за умозаключителен аорист, в противен случай се касае за удостоверителен перфект” (Герджиков 1984:232), което обаче не винаги е абсолютен критерий. Р. Ницолова подчертава, че в множество случаи е трудно да се определи дали в дадена конкретна употреба глаголната форма представлява индикативен перфект или конклузивен аорист. Авторката добавя, че значението на съвременния перфект, при оминомия с конклузивния аорист, доста се е стеснило и днес означава свидетелски действия в 1 л. при съпадение на глаголния субект и говорещия или пък показва, че говорещият е бил свидетел на действието при глаголна форма, която не е в 1 л. (Ницолова 2002: §7.2.). Иначе казано – значението на индикативния перфект изцяло се обвързва със свидетелската позиция на говорещия според авторката.

Съпадението на формите поставя поредица от важни проблеми пред обучението по български език за чужденци. На първо място – за теоретичната основа на обучението по отношение на семантиката и употребите на перфекта, както и по отношение на значението на категорията “модус на изказване на действието” (евиденциалността), темпоралната парадигма и употребите на отделните субкатегории. На второ място – за обема на преподавания материал в курса по български език за чужденци: ще се изучават ли и четирите модуса на изказване, или както досега само индикативът и преизказването, коя/кои субкатегория/ -и ще се въвеждат първоначално и в коя степен на обучението, кои от употребите на субкатегориите ще се изучават, каква част ще се представя теоретично и коя само на практическо равнище?

Ако разгледаме съществуващите програми и учебници, ще установим, че в курсовете по български език за чуждестранни студенти от подготвителен курс се изучават само преизказните форми. При това в някои учебници те се категоризират като част от наклонението (“Българският език, България и българите”, “Български език” на Деспина Илиева и др.) – теза, която в съвременната ни лингвистика е отминал етап. Като основен диференциален признак на преизказните форми често се изтъква несвидетелската позиция, което също представлява виждане, останало назад от съвременните теоретични разработки.

В нито един учебник за подготвителен курс, а и в повечето учебници за студентите от I и II курс, не се въвеждат другите 2 члена на категорията “модус на изказването на действието” (евиденциалност) – умозаключителният (конклузивът) и недоверчивият (дубитативът). В някои учебници, напр. “Българският език, България и българите” на Ю. Антонова, Е. Кирякова и Т. Накова, на практическо равнище в упражненията се представят недоверчивите употреби на преизказните форми (от наша гледна точка в случая преизказните форми в своето родово значение се явяват вместо недоверчивите в резултат от неутрализация на признака “субективност”), напр. упр. XI на 41. урок – *Мамо, лош ли съм? Пламен казва, че съм бил лош.* Явно смятайки, че адмиративните употреби са свързани с преизказните форми, авторките на посочения учебник са включили и упражнение с

адмиративни употреби на глагола *съм* в урока за преизказването (упр. XII на 41. урок), напр. – *Иво, това ти ли си? Не очаквах. Колко си бил голям!* (модел).

Въпреки че категорията “модус на изказването на действието” не се представя в пълната си парадигма, не бихме могли да твърдим, че умозаключителните форми липсват в учебниците по български език за чужденци от подготвителен курс. Напротив, множество от техните употреби се затвърждават в най-различни упражнения. Само че в уроците, посветени на перфекта. Напр. в “Българският език, България и българите” в упр. V от 35. урок като перфект се преставят умозаключителни форми на аорист, при това контекстът ясно показва, че става дума за собствено обобщение, заключение – *Дамян не може да си вземе стипендията. – Не е можал, защото не е отишъл навреме, нали?* (изр. №4). В упр. VI се задават контексти с преизказни форми, които се изучават чак в 40. и 41. урок, като се изисква задаване на въпрос, съдържащ умозаключителни форми, напр. *Чух, че задачите били трудни. Джим можъл ли е да ги реши?* (модел на упр. VI). В упр. VII на 35. урок отговорът, който се изисква, също представлява типичен контекст с употреба на умозаключителни форми, при това на имперфекта на глагола *съм*, като в някои от изреченията присъстват преизказни форми (изучавани в 40. и 41. урок), напр. – *Онова момиче идвало, но не се е обадило. – Било му е неудобно.* (модел); – *Децата са идвали и са се съблекли. – Било им е топло.* (изр. №5). Ситуационното упражнение (№ VIII) от същия урок за перфекта развива усета за употреба не на удостоверителния перфект, а на конклузива, напр. *Вие сте подредили стаята си много добре, но когато се връщате, виждате, че нещата Ви не са на местата си. Какво ще си помислите?*, като очакваният отговор е от типа: *Някой е влизал.; Брат ми се е върнал и ми е пипал нещата; Съквартирантът ми се е прибрал от лекции, търсил е явно нещо и е разхвърлял нещата ми.* и под. А това са типични употреби на умозаключителния аорист. В “Учете български език” (с автори Ст. Петрова, П. Цанкова, Ел. Куртева, Ив. Илиев, Кр. Томова) не се наблюдава подобно смесване с изключение на 6-ти и 7-ми пример на упр. VII от 8. урок – *Той току-що ..... (дойда). Значи ..... (получа, той) съобщението; Ана сигурно ..... (дойда). Преди малко ..... (видя, аз) багажа ѝ.*

В учебника на Стоян Буров “Български език за чужденци” заедно с перфекти употреби в контекст за показатели от типа *вече* и *още не*, както и в случаи, когато се задава въпрос дали действието по принцип се е извършвало, са включени и упражнения (напр. №5 от 25. урок), в които са зададени типични употреби на умозаключителния аорист, напр. *Чантата на господин Петров е тук. Значи (дойда) – Значи е дошъл.* (модел на упр. №5). И в този учебник се въвеждат единствено преизказните форми от цялата категория.

Най-интересно обаче е обяснението, което дава Деспина Илиева в учебника “Български език” (издаден в Братислава, 1989 г.), за отношението между перфекта и преизказните форми: “Формите за минало неопределено време трудно се разграничават теоретически от преизказните форми за минало свършено време в трето лице (вж. “Преизказно наклонение”), но практически това разграничение не е нужно да се прави” (Илиева 1989:147). Към този текст могат да се направят няколко коментара. Отдавна е преодоляно становището, че преизказването е наклонение и обучението по български език за чужденци би следвало да върви с крачките на съвременната наука. Освен това не съществуват теоретически, че и практически трудности за разграничаването на удостоверителния перфект и преизказния аорист – най-малкото пък в трето лице (срв. *чел, -а, -о е – чел, чели са*

– *чели*). Там преизказният аорист се отличава в плана на израза с изпуснат спомагателен глагол *съм*. Може би авторката е имала предвид, че по-трудно се разграничават удостоверителният перфект и умозаключителният аорист – но не на теоретично, а на практическо равнище (при това не винаги). Нека да не забравяме, че те имат различен начин на образуване на формите. Удостоверителният перфект се получава, като спомагателният глагол се постави в неперфектния корелат (т.е. в сегашно време) и се прибави еловото причастие на основния глагол⁵. Докато умозаключителният аорист се образува, като формата за удостоверителния аорист се замени със съответното елово причастие и се прибави сегашно време на глагола *съм*⁶. Различната деривационна история, множеството описания на типичните употреби на перфекта и на умозаключителния аорист са достатъчно основание за разграничаването им и в преподаването на български език за чужденци. Може ли да не е практическо основание наличието на разлика в семантиката, в темпоралната ориентация и в модалността, което пък предполага и различия в типичните контексти, в които се употребяват удостоверителният перфект и умозаключителният аорист. Тук ще дадем само няколко примера в таблица №2, с които ще онагледим разликата в темпоралната ориентация, модалността и лексикалните показатели.

Удостоверителен перфект	Умозаключителен аорист
Той вече е пристигнал и в момента говори по телефона. Чел съм отдавна тази книга и не мога да си спомня някои подробности. Още не е закусил/закусвал. Бил ли си някога в Лондон? Никога не съм ходил в Гърция.	Явно съм си изгубил ключовете. Изглежда, че е пристигнала. Видях ѝ палтото на закачалката. Личи, че си е взел изпита - цялата къща е разхвърляна. Сигурно е имало много гости.

Таблица №2: Някои типични употреби на удостоверителния перфект и умозаключителния аорист

Освен това към посочените аргументи може да прибавим и фактът, че преизказните форми на аорист съвпадат в удостоверителния перфект в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч., но това не е практическа причина изучаването на преизказния аорист в 1 и 2 лице да отпадне (вж. напр. наличието на подобни упражнения в “Българският език, България и българите” – 40. и 41. урок). Стоян Буров в 3б. урок на своя учебник “Български език за чужденци” изяснява разликите във фреквентността на преизказните употреби в трите лица.

Кратките примери сочат, че от темпоралната парадигма на умозаключителния модус (конклузива) в учебниците за подготвителен курс се изучават като употреби на удостоверителния перфект случаи на умозаключителен

⁵ Такава е логиката на образуване на всички перфектни времена (перфект, плусквамперфект, бъдеще предверително време и бъдеще предварително време в миналото) от съответните неперфектни времена (сегашно, имперфект, бъдеще време и бъдеще в миналото).

⁶ Такава е логиката на образуване на умозаключителните от удостоверителните форми – простата глаголна форма или спомагателният глагол на композираната глаголна форма се заменят с елово причастие и след това се прибавя сегашно време на глагола *съм*.

аорист и някои случаи на умозаключител имперфект на глагола *съм*. При това се смесват в един урок упражнения с типични употреби на удостоверителния перфект и упражнения, съдържащи контекст, характерен за конклузивния аорист и имперфект. При липсата на експлицитно представяне на употребите на перфекта в рамките на урока (т.е. на инварианта на категорията), чуждестранните студенти придобиват чрез практическите упражнения усет за типични контексти, които обаче покриват както полето на удостоверителния перфект, така и част от полето на умозаключителния аорист.

Въпросът е дали е оправдано и от теоретико-лингвистична, и от методическа гледна точка желанието за усвояване на практическо равнище на някои по-сложни категории (сложни и поради по-голямата им натовареност с положителни семантични диференциатори в плана на съдържанието, и поради усложнеността в плана на израза – срв. *щял бил да е ходил*) да води до създаването на погрешна представа за инвариантното значение и типичните употреби на дадена категория или субкатегория. В различните системи на обучение напр. по английски, френски, немски и др. езици явният стремеж за практическо усвояване без излишно теоретизиране не предизвиква некоректни и неверни резултати при представянето на граматическите категории в обучението на чужденци.

Смятам, че е напълно възможно да се въведат успоредно или последователно (на практическо равнище) преизказните и умозаключителните форми още в подготвителен курс, като акцентът се постави върху третоличните употреби, тъй като там липсва бипартиципалността на формите. Необходимостта от изучаване на конклузива проличава и в множеството наративни употреби на умозаключителния аорист напр. в исторически текстове, които в миналото са преписвани на удостоверителния перфект (ненаративно време). Това са текстове, в които общоизвестни факти се предават като собствено убеждение, твърдение и обобщение: *Те са пътешествали по Мора, по Босна, в Цариград, в Букурещ, на Божигроб: възкачвали са се на гора Тивор, видели са нурът, посетили са далечни земи, присъствали са на чудни събития* (Иван Вазов, цит. по Герджиков 1977:55).

Друго основание ни дават употребите на умозаключителните форми (в случая – на умозаключителния аорист) в подчинени изречения, когато в главното изречение има глагол за идеална дейност, посочващ опосредстваност на информацията, напр. *Вестниците съобщиха, че някои депутати са разкритикували политиката на правителството* (Герджиков 1984:233), *“Джерусалем пост” посочва, че Шарон е изразил желание да продължи контактите с палестинците* (Ницолова 2002:§13.3.4.). Става въпрос за случаи, в които “говорещото лице, без да е свидетел, прави едно твърдение, основано на сигурни данни” (Герджиков 1977:60), представяйки го като свое убеждение.

Естествено е тази специфични употреби да се въведат в I или II курс от обучението по български език за чуждестранни студенти, но представянето на инвариантното значение на конклузива и най-типичните му контексти (било то само на практическо равнище) да бъде още в подготвителния курс. Освен това основните употреби на умозаключителния модус не представляват проблем за усвояване – дългогодишното обучение напр. по учебника “Българският език, България и българите” доказва това, тъй като умозаключителните форми чрез някои свои употреби присъстват при перфекта. Следователно не смятаме, че съществуват съществени теоретически, методически или практически основания да не бъде въведена самата субкатегория в онази част от курса, в която се предвижда и

изучаването на преизказните форми. Нека да не забравяме, че в множество езици съществуват подобни евиденциални категории – в т.нар. балкано-западноазиатски типологически ареал те са въз основата на перфекта, като косвената евиденциалност включва като своя употреби умозаключителните, преизказните, дубитативните и адмиративните. В редица езици по света опосредствеността на информацията се предава като употреба на някоя темпорална или друга модална категория.

Цитирана литература

- Айхенвалд 2001: Aikhenvald, A. Evidentials. - Position Paper for International Workshop "Evidentiality", 6-th - 11-th August 2001, Melbourne, La Trobe University, RCLT - <http://www.latrobe.edu.au/rclt/>
- Влахова 2000: Влахова, Р. Монофонична и полифонична реч. София:Сема РИИ, 2000.
- Герджиков 1977: Герджиков, Г. Една специфична глаголна категория в съвременния български език (Категорията “ангажираност на говорещия с изказването на действието”). В: Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии, т. 69, 2, 1977.
- Герджиков 1984: Герджиков, Г. Преизказването на глаголното действие в българския език. София:Наука и изкуство, 1984.
- Иванчев 1973/1976: Иванчев, Св. Проблеми на развитието и функционирането на модалните категории в българския език. В: Помагало по българска морфология. Глагол., София: Наука и изкуство, 1976, с.348-360.
- Иванчев 1988: Иванчев, Св. Миналите разказвателни системи в българския език. – В: Българският език – класически и екзотичен. София, 1988.
- Илиева 1989: Илиева, Д. Български език за студенти, изучаващи български език във от България. Братислава, 1989.
- Йохансон, Утас 2000: Johanson, L., Utas, Bo. Evidentials: Turkish, Iranian and Neighbouring Languages. (Lars Johanson, Bo Utas Eds.), Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2000.
- Лазар 1999: Lazard, G. Mirativity, evidentiality, mediativity, or other? In: Linguistic Typology 3 (1), 1999, p. 91 –109.
- Лазар 2000: Lazard, G. Le médiatif: considérations théoriques at application à l'iranien. In: Evidentials: Turkish, Iranian and Neighbouring Languages. (Lars Johanson, Bo Utas Eds.), Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2000, pp. 209-229.
- Медиативното изказване 1996: L'Enonciation médiatisée. (Editeur Zl. Guéncheva.) Louvain-Paris:Editions Péeters, 1996.
- Ницолова 2002: Ницолова, Р. Модализованная эвиденциальная система болгарского языка. (под печат)
- Чейф, Никълс 1986: Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology. (Chafe, W. and J. Nichols, eds.). Advances in Discourse Processes, vol. XX, Norwood - Ney Jersey, Ablex Publishing Corporation, 1986.